گرووپەكانی زانستی كەلام: موعتەزیلە

د. حەمید عەزیز
(زانكۆی سەلاحەددین - كۆلێژی ئاداب)

لە كولتوور و شارستانی ئایینی ئیسلام و كۆمەڵگا موسڵمانەكاندا لە سەرەتای دەركەوتنی ئایینەكەوە لە نیمچە دوورگەی عەرەب (شانشینی ئێستای بنەماڵەی سعوودی) بەگشتی و بڵاوبوونەوەی لە دەرەوەی ئەو دەڤەرە و لەنێو وڵاتانی گەلانی دیكەدا، چەند ڕاستییەكی مێژوویی سرنج ڕادەكێشن، ئەگەرچی تاڕادەیەكیش ئەو ڕاستییانە بە ناكامی سەریان نابێتەوە، دەرفەتی هیچ ئەگەر و گومانێك نادەن، ئەو ڕاستییانە سروشتی شەریعەتی (ئایین) و سیاسی و هزری (فەلسەفەییان) هەبووە، ئەمەش دەكرێ بە قەواڵە و بەڵگەیەكی پشت ڕاست كردنەوەی ئەو هەڵكەوتە دابنرێن:

لە هەلومەرجی ڕەخساوی تایبەتیدا، لە هەر سەردەم و جێگایەكدا، ئەنجامی دیار و دەستنیشانكراو سەرئاودەكەون. ئەمە ڕاستییەكە پرۆسەی گەشەكردن و بەرەو پێشچوونی نەسرەوتی مێژووی گەل و كۆمەڵگاكان ساغی كردۆتەوە. ئەو تێزە سەلمێنراوە، لەو ڕاستییە كاڵ ناكاتەوە كە تایبەتمەندی (هەلومەرجی خۆیی و بابەتی) هەر نەتەوە و وڵاتە لە قۆناغی دیاریكراودا بە جۆرێك لە جۆرەكان كار لە پرۆسەكە دەكەن و دوور نییە دیاردەیەكی پێش ئەوی دیكەیان سەرئاو بكەوێ. ڕەوشی ئەوسای دوورگەی عەرەبی هەر لەگەڵ دەركەوتنی ئایینە نوێیەكە تاوەكو كۆتایی هاتنی هەڵمەتی بڵاوكردنەوەی ئیسلام لە وڵاتانی دیكەدا و جێگیربوونی ئارامی و ئاسایشێكی ڕێژەیی، ڕاستی ئەو بۆچوونە ساغ دەكەنەوە!

- هەلومەرجی ئەوسای تیرە و خێڵەكی دوورگەی عەرەب وای كردووە كە بابەتی كێشەی سیاسی پێش بابەتی شەرعییە كە سەرئاو بكەوێ! هاشمی و بەنی

ئومەییە (قورەیشی) ئەوس و خەزرەج، ئەنسار و موهاجیرەکان هەریەکە خۆی لەوی تر لەپێشتر و شایستەتر داناوە، تەنانەت خێڵی بەنی ئومەییە تیرەی خەلیفەی سێیەم و معاویە بەهاتنی ئیسلام وای هەست کردووە پەراوێز خراوە، تەنانەت هەندێک سەرچاوە لەو باوەڕەدا بوون کە «خێڵی بەنی ئومەییە هیچ کاتێک بەڕاستی دڵسۆزی ئایینی ئیسلام نەبوون(۱)، ئەگەرچی ئەو هەڵوێستەی ئەو خێڵە تاڕادەیەک بە پێچەوانەی بنەماکانی ئایینەوەیە. بڕواو ئیمان و عەقیدە پابەندبوون و ملکەچی و دڵسۆزییە بۆ ئەو ئایینەی مرۆڤ هەڵیدەبژێرێ!

پاش کۆچی دوایی پەیامبەری ئیسلام، بە تەواوەتی ئەو لایەنە سەرئاو کەوتووە. خەلافەت لەجیاتی پتر یەکخستنی خەڵک، بە پێچەوانەوە کوشت و کوشتار و خوێن ڕشتن و دووبەرەکی ناوەتەوە. لە چوار خەلیفەی ئیسلام، سێیان بەشمشێر ورگیان دڕاوە! برایانی ئایینی دوێنێ، ئەمڕۆ لە یەکتری چوونەتە سەنگەرەوە و شیروتیریان لە یەکتری سووە. شەڕ و جەنگی خوێناوی نێوان خەلیفەی چوارەم و معاویە هەتا هەتایە موسڵمانانی کرد بە دوو پارچە (سوونە و شیعە). ئەو شەڕە بەهەر لایەکدا لێک بدرێتەوە، زیانێکی ئەوتۆی بە ئایین و لایەنگیرانی گەیاندووە و دەستێکی وای لێوەشاندووە هیچ ڕکەبەر و ناحەز و دوژمنێک ئەمەی بۆ نەکراوە. بەپێی سەرچاوە ڕۆژئاواییەکان، ژمارەی ئەو سەحابانەی لەشەڕی ناوخۆی نێوان خەلیفەی چوارەم و معاویەدا کوژراون پتر بووە لە ژمارەی ئەو سەحابانەی بەهۆی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام لە ئەندەلووسەوە (ئیسپانیاوە) تاوەکو خواریزم و سەمەرقەند کوژراون!

ئەو ناکۆکییە سیاسییەی نێوان خێڵ و تیرەکانی عەرەبی موسڵمان ڕەهەندی چینایەتی و ئابووری و کۆمەڵایەتیشی هەبووە، ئەگەرچی بەپێی پێویست لەسەردەمی خۆیدا تیوریزە نەکراوە، بەڵام لە چوارچێوەی شەرع و زانستی کەلامدا سێ گرووپ ئەو ڕەوشە سیاسییەیان تۆمار و بەرجەستە کردووە و کێشەکەیان لە دوو خاڵدا کۆکردۆتەوە:

– چ کەس شایستەی ئەوەیە ببێ بە ئیمام و سەرکردە؟ مەرجە ئەو کەسە عەرەبی قورەیشی بێ، یان دەکرێ موسڵمانێکی ئاسایی زمان و نەتەوەکەی هەرچی بێ، ئەو پلەوپایەی پێ ببرێ؟!

– گوناهی گەورە، تاوانی گەورەیە چییە؟ کەسێک دەکرێ بە گوناهباری گەورە دابنرێ کە بە عەرەبی (مرتکب الکبیرة)ی پێدەگوترێ؟ جۆری سزاکەی چییە و چۆن دەبێ؟!

– لەلایەکی ترەوەو دوور لەو هەراوهۆریاو جەنجاڵییەی نێوان هەردوو لایەنگیرانی خەلیفەی چوارەم و معاویە، چەندین پیاوی ئایینی و زانای کاروباری شەریعەت لە دوو سەنگەری جیاوازدا لەبەر یەکتری وەستا بوون، بەبێ ئەوەی سرنج بۆ لای خۆیان ڕابکێشن، خەریکی دانانی بنەمای جیهاندیدێکی تیورییانە بوون دەربارەی ئایین کە دواتر بە ڕێبازی شەریعەتی ئیسلام ناوبراوە. لە چوارچێوەی ئەو کۆششەدا دوو ڕێباز بە دەرکەوتوون، هەردووکیان نواندنی دوو جۆرە هەڵوێست بوون لە دوو ڕوانگەوە بەرانبەر بە ئایینی ئیسلام و بە دوو تیوری تاڕادەیەک سەربەخۆ پشت ئەستوور بوون، ئەگەرچی ئەو دوو ڕێبازە لە ڕوخساردا وابێنە بەرچاو کە لە ئایینەوە سەرچاوەیان گرتووە و دەچنەوە سەر بنجوبناوانی ئایینەکە خۆی کە دەری دەبڕن، ئەوە لە هەمان کاتدا دوو هەڵوێستن ئاوێنەی ڕووداوەکانی ژیانی ڕۆژانەی سەردەمی خۆیان بوون و کۆشاون لە وردەکاریدا لایەک لە کێشەکانی ژیانی ڕۆژانەی ئەوسا بکەنەوە و بە جۆرێک لە جۆرەکان وەڵامی پرسیارەکان بدەنەوە و کێشە لە چارەسەر کردن هاتووەکان یەکلایی بکەنەوە و بەلایەکیاندا بخەن. ئەو دوو ڕێبازە لە دواییدا چەندین ئاراستەی هزری و شەرعی و فەلسەفەییان لێکەوتۆتەوە، دەکرێ زانستی کەلام بە جۆرە پەرەپێدانێکی ئەو دوو ڕێبازە دابنرێ.

– ڕێبازی یەکەم: بە عەرەبی پێی دەگوترێ «ئەهلی ڕەئی و ئیجتیهاد»(۲). ڕابەر و لایەنگیرانی ئەو ئاراستەیە، بێجگە لە دەق و ئایەتەکانی قورئان و حەدیس پشتیان بە بیروڕاو بۆچوون و توێژینەوەی ئازاد (ئیجتیهاد) بەستووە. ئەو هەڵوێستەی خۆیان بەوە پاساو داوەتەوە کە هەندێ شت لەو سەردەمە و لە ژیاندا دەقەومێن لە قورئان و حەدیسدا باس نەکراون و چارەسەریان تێدا نییە، بۆیە دەبێ لەخەڵک بپرسرێ و بیروبۆچوونەکان بەهەند دابنرێن، ئینجا پنا بۆ گریمانەی جۆربەجۆر ببردرێ بۆ هەڵسەنگاندنی کێشە پرسیار لەسەرەکە لە هەموو لایەکەوە و بە هەموو بارێکدا.

ڕابەری ئەو ڕێبازە ئەبو حەنیفە بووە کە مەزهەبی حەنەفی دامەزراندووە و بە پێشکەوتووترین مەزهەب دادەنرێ لە ئیسلامدا، ئەگەر لەگەڵ مەزهەبەکانی تر بەراورد بکرێت. خۆی فارسە و ساڵی (١٧٦٧ز) مردووە.

– ڕێبازی دووەم بە عەرەبی (ئەهلی حەدیسی) پێ دەگوترێ. لەلایەن مالکی بەنی ئەنەس و ئەحمەدی حەنبەل و شافعییەوە ڕابەری کراوە. تا ڕادەیەک کۆنەپارێز و سەلەفییە. ڕابەرانی ئەو ڕێبازە ئەوەندە پابەندی حەدیس بوون، بەپێچەوانەی حەنەفییەوە، ئەگەر بابەتێک، کێشەیەک، پرسیارێک ڕێگا چارەو وەڵامەکەی لە حەدیسدا نەهاتبێ، پشتگوێیان خستووە.

ئەو دوو ڕێبازە هەر لە سەرەتاوە کێشەیان لەنێواندا هەبووە و ڕکابەری یەکتری بوون، بەڵام کەسانێکی ناودار لەنێویاندا کاراو دەستبەکار بوون و گرینگترین ڕێبازی زانستی کەلامیان دامەزراندووە. لە قوتابخانەی یەکەمدا حەسەنی بەسری هەڵکەوتووە و بەهۆیەوە ڕێبازی گرووپی موعتەزیلە دامەزراوە.

لەنێو ڕێبازی حەدیسدا شافعی سرنج ڕادەکێشێ کە ڕێگای دامەزراندنی بۆ کۆنەپارێزترین و سەلەفیترین مەزهەب و گرووپی محافەزەکاری زانستی کەلام خۆش کردووە کە دواتر بە گرووپی ئەشعەری ناسراوە. شافعی بەدرێژایی ژیانی کۆشاوە قورئان هەر بە عەرەبی بێ و ڕێگای نەداوە وەربگێڕدرێتە سەر زمانی ئەو موسڵمانانەی عەرەب نین، پێی لەسەر سەرتاپاگیریی دەقەکانی حەدیس داگرتووە و چاویشی هەمیشە هەر لە ڕابردوو بووە. گرووپی ئەشعەرییە لەلایەن سێ ڕابەرەوە پەرەی پێدراوە تاوەکو دوا ڕوخسار و ناوەرۆکی پێ براوە. هەرسێکیان لە سێ سەردەمی جیاوازدا ژیاون: شافعی، ئەشعەری، غەزالی

– شافیعی خەریکی لایەنی فیق و شەریعەت بووە.

– ئەشعەری سەرگەرمی عەقیدە بووە.

– غەزالی لە بەرهەمەکانیدا لایەنی هزری و فەلسەفەکەی جێگیر کردووە و هێرشی بردۆتە سەر لایەنەکانی تر، هەروەها پەرەی بە فیقهی مەزهەبی شافعی و عەقیدەی مەزهەبی ئەشعەری داوە(٤).

ئەگەر مرۆڤ ڕەخنەگرانە لەو سەرچاوە مێژووییانە ورد ببێتەوە کە قۆناغی دەرکەوتن و جێگیربوونی ئایینی ئیسلامیان لەدوورگەی عەرەب تۆمار کردووە، ئینجا هاتوونەتە سەر قۆناغی بڵاوکردنەوەی ئەو ئایینە لە وڵاتانی تر و لە نێو میللەتانی دیکە، دەتوانێ گریمانەیەک پشت ڕاست بکاتەوە کە هەندێک نووسەری ئەورووپایی کردوویانە:

لە سەرەتای جێگیربوونی ئایینی ئیسلام و دەستپێکی بڵاوبوونەوەی لەنێو گەلانی تر، هزرمەند و زاناو پیاوە ئایینی و مەزهەبییەکان لەنێوان دوو ئاراستەی جیهانبینی کەلامیدا گیریان خواردووە: ئاراستەی پێوەندی نێوان خواست و توانایی (ئیرادە و قودرەتی) خوا و دەسەڵاتی مرۆڤ. چۆن ئەم دوو لایەنە پێکەوە بگونجێنرین و لە هەمان کاتدا دەسەڵاتی بێ سنووری خوا لەگەڵ ئەوەدا مرۆڤ بە ئازادی بچێتە ژێرباری ئەنجامی ئەو کارانەی دەیکات بە پاساو ساغ بکرێنەوە؟ چۆن بوونی کێشەی نەخۆشی و هەژاری و قاتوقڕی و بەدکاری لەگەڵ دادپەروەریی خوادا دەگونجێن و دێنەوە؟ ئەو بابەتە گرنگە کە بە کوردی چارەنووس و بەعەرەبی (قەزا و قەدەر– جەبر و ئیختیار)ی پێ دەگوترێ، کێشەی گەرموگوڕی ئەو سەردەمە بووە و بۆتە مایەی پەڕاندنی سەری کەسانی وەک (غەیلانی دیمەشقی و جەهەم بن سەفوان) بەشمشێر! لێرەدا ڕەنگی جیهانبینییەک ڕێژراوە لەجیاتی چارەنووس و ناچاریی مێژوویی پەرەسەندن و گۆڕان و گەشەکردن دەسەڵات و توانایی و خواستی خوا دانراوە (کن فیکون) هەر خۆی هۆکاری هەموو شتێکە بە بوون و نابوونەوە، داهێنەری ئەو بزووتنەوە مێژووییەیە(٥) کە دادی ڕەببانی (عەدالەتی ئیلاهی) لەسەر زەوی جێگیر دەکات! بەڵام دوای داگیرکردنی وڵاتانی دیکە و شارەزابوون بە کولتووری میللەتانی تر کە پێشکەوتووتر بوون و بەرانبەر بە ئایینی تر و هزری جودا کراوەتر بوون، بنەمای چارەنووس تاڕادەیەک کاڵ بۆتەوە. لە لایەکی ترەوە بەهۆی ئەو سامان و دراو و زێڕ و زیو و گەوهەر و ماڵی دنیایەی لەو وڵاتانە و لەو میللەتانە دەستگیریان بووە، فێری جۆرە ژیانێکی تر بوون جیا لە هی پێشوویان لەدوورگەی بیابانی بێ خێر و بیر و کشتوکاڵی عەرەب. ئەو جۆرە پێوەندییە بە گەلان و ئایینی تر و ئەو ژیانە نوێیەی پڕ لە خێروخۆشی، تاڕادەیەک شانازی کردن بە ڕابردوو، ڕەچەڵەکی کاڵ کردۆتەوە و بەرچاوی ڕوونتر کردوون و ناچاربوون بە گیانێکی تر لەگەڵ ڕاستییەکانی ژیان و دەوروبەر

بجوولێنەوە. ئەو ڕەوشە تاڕادەیەک سروشتی دنیایی بە جیهاندیدی ئایینییەکە بەخشیوە و لایەک لە ئازادی و ئۆباڵ کێشانی مرۆڤ کراوەتەوە، ڕوو لە ژێر (ئەقڵ) کراوە و بۆ لێکدانەوەی بابەتەکان پشتی پێ بەستراوە، کراوە بە ئامرازی لێکدانەوەی تێکستە ئاڵۆزەکانی ئایین.

لەو کەشوهەوایەدا کە جۆرە دەلاقەیەکی کرانەوەی بە ڕووی ژیاندا تێدا بەدی کراوە، کەسانێک لەژێر ناوی گرووپی موعتەزیلە دەرکەوتوون جوامێرانە هەوڵیان داوە بە پشت بەستن بەژێر لایەنی ئاسمانی- ترانسندێنتالی ئایین کاڵ بکەنەوە و هەر نەبێ بەهۆی ڕەخنەگرتن لە هەندێ لایەنی ئایینی و شرۆڤەکردنی تایبەتی دەقە پیرۆزەکان، دەرگای شنەبای هیوابەخشی گۆڕان ئەگەر هەندەکیش بێت، لەبەردەم کۆمەڵگادا بخەنە سەر پشت.
کەوابوو:

– ناوی موعتەزیلە لەچییەوە هاتووە؟
– بنەماو ڕێوشوێنە سەرەکییەکانیان چین و کامانەن؟
– پێوەندییان بە گرووپەکانی ترەوە چۆن بووە؟
– تا چەند کاروباری ئایینی و کۆمەڵایەتی سەردەمی خۆیانیان بەرجەستە کردووە؟
– ڕاستە ئەوان هزرمەند و ژێر پەروەر بوون؟ ئەو ژێر پەروەرییەیان لەچیدا دەرکەوتووە؟
– بۆچی بەو شێوە درندانەیە سەرکوت و قڕ کران؟

وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانە، پشت ئەستوور بەو سەرچاوانەی لەبەر دەستدان، ئەرکی سەرشانی ئەو نووسینە دەبێ.

ناوی موعتەزیلە

موعتەزیلە وشەیەکی عەرەبییە لە ئیعتیزال و ئیعتەزەلەوە هاتووە کە بەگشتی، بەبێ چوونە نێو وردەکارییەکانی زمانەوە، واتای جیا بوونەوە، گۆشە گیربوون، دوورەپەرێز وەستان، دەگەیەنێ، ئەگەرچی ئەو گرووپە پێش ئەوەی بە تەواوی لەو ڕێکخراوە کەلامییەدا خۆیان ڕێک بخەن و ئەو ناوەیان بەسەرداببڕێ، بەشداری جەنگی نێوان خەلیفەی چوارەم و معاویەیان نەکردووە، بێ لایەن بوون، دوورەپەرێز وەستاون، بەڵام دواتر لە مزگەوتی شاری بەسرە لەبەردەم حەسەنی بەسریدا لە ئەنجامی وەڵامدانەوەی پرسیارێک: گوناه و گوناهباری گەورە چییە؟ چ کەسەو سزاکەی چۆنە؟ ئەو گرووپە دروست بووە و ناوی موعتەزیلەی بەسەر دابڕاوە:

حەسەنی بەسری واسڵی کوڕی عەتا لە مزگەوتی بەسرە بوون، مرۆڤێک لەناکاو خۆی بە حوجرەی مزگەوتەکەدا کردووە و لەبەردەم حەسەنی بەسریدا قیت بۆتەوە و گوتوویەتی:

هۆ ئیمامی ئایین! لەو سەردەمەماندا تاقمێک پەیدابوون ئەو کەسانە بە کافر و گومڕا دادەنێن کە گوناهی گەورە دەکەن، گوناهی گەورە بە لایانەوە گومڕایی و دەرچوونە لە ڕیزی موسڵمانان، ئەو تاقمە خاریجییەکانن، تاقمێکی تر بابەتەکە دوادەخەن، بەلایانەوە ئەگەر مرۆڤ ئیماندار بوو، گوناهی گەورە زیان بە بڕواو عەقیدەکەی ناگەیەنێ، چونکە ئەوان بەپێی مەزهەبەکەیان کار و کردار، بنەمایەکی ئیمان نییە، بۆیە یاخی بوون زیان بە ئیمان ناگەیەنێ، هەروەها ئەگەر کافر بشپەرستێ هیچ سوودێکی نییە! ئەوانە مورجیئەی ئومەتن. باشە ئێوە چۆن بەپێی عەقیدە بڕیار دەدەن؟

حەسەن بیری لێ کردۆتەوە، پێش ئەوەی وەڵام بداتەوە واسڵی کوڕی عەتا هاتۆتە قسە و گوتوویەتی:

من ناڵێم ئەوەی گوناهی گەورە دەکات بە تەواوەتی ئیماندارە، یان بە بە تەواوەتی گومڕایە، بەڵکو ئەو لە خانەیەکدایە لەنێو دوو خانەدا نە ئیماندارە و نە گومڕایە! ئینجا لە جێگای خۆی هەستاوە و چووە بۆ زاویەیەکی ئەولای مزگەوتەکە. حەسەنی بەسری گوتوویەتی:

واسڵ لێمان جیا بۆوە(٦).. ئەمە بە واتای (ئیعتەزەلەنا) دێت و لێرەوە گرووپی واسڵ ئەو ناوەیان لێ نراوە!

ئەگەر کەسێک گوناهێکی گەورەی کرد، نە ئیماندار بێ و نە کافر ئیتر چ ناوێکی لێ دەنرێ؟ سەرچاوە کۆنەکان وای بۆچوون کە حەسەنی بەسری ئەو کەسە گوناهبارەی بە دوو ڕوو (منافق) و واسڵ بە (فاسق)ی ناوبردووە.(٧) کەوابوو جیاوازی نێوان ئەو دوو چەمکە چی دەگەیەنێ و چۆن لێکدەدرێتەوە؟ دوو ڕوو ئەو کەسەیە (لێرەدا وەک ئەو گرووپە لێکی داوەتەوە) کە قسەی زار و کرداری، ئەوەی دەیڵێ و ئەوەی لە ناخی دەروون و دڵیدایە دوو شتی لە یەکتری جیاوازن، بەڵام فاسق وەک واسڵ بۆی چووە و لێکی داوەتەوە، ئەو کەسەیە ئیمانی هەیە، بەڵام بە کردەوە بێ ڕێزی

بەشەریعەت کردووە و بنەماکانی پێشێل کردووە(٨).

ئەو پرسیارەی لێرەدا دەکرێ: چۆن ئەو هەڵوێستە میانڕەوەی موعتەزیلەی پشت ئەستوور بە ژیر لێکدەدرێتەوە لە کاتێکدا گرووپی تر هەبوون بە ئاسانی تۆمەتی کوفر و گومڕاییان داوەتە پاڵ ڕکەبەر و ناحەزانیان و شمشێری کاربەدەستانی دەوڵەتیش دەستی لە پەڕاندنی ملی ڕەخنەگران نە پاراستووە؟! ئایا ئەو هەڵوێستەی موعتەزیلە لەجۆری بیرکردنەوە و پێکهاتەی خۆیان کەوتۆتەوە؟ یان ڕەوش و هەلومەرجی دەورووبەر ئەو دەرفەتەی ڕەخساندووە، یان هەردوو هۆکارەکە پێکەوە دەستەبەری ئەو جۆری کردار و بیرکردنەوەی ئەو گرووپە بوون؟

بەپێی سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان، ڕێبازی موعتەزیلە لە هەردوو شاری بەسرە و بەغدا دامەزراون. ئەو دوو باژێرە مەڵبەندی کولتووری و شارستانی و بازرگانی بوون، ڕۆڵەی نەتەوە و ئاینزای جیاواز تێیاندا ژیاون، بۆیە دەکرێ هەردوو هۆکاری دەوروبەر (کۆمەڵگا) و کەسایەتی ڕابەرانی ئەو ڕێبازە بنەما سەرەکییەکانی گرووپەکەیان دیار و دەستنیشان کردبێ.

– ئەوی لێرەدا سرنج ڕادەکێشی، ڕابەرانی موعتەزیلە هیچیان بە زمان و ڕەگەز عەرەب نەبوون، ئەوەش قسەکەی ئبن خەلدوون دێنێتەوە یاد کە «هەموو زاناکانی ئیسلام عەجەم بوون(٩)»، واتە عەرەب نەبوون. ئەو جۆرە زانستانە بابەتی شار و باژێرن، عەرەب کۆچەر و بەدوون و لە بیابان دەژین، بۆیە لێوەیان دوور بوون. ئەو شێوازەی بڕیاردان دوو خاڵی لێدەکەوێتەوە:

– عەرەب کۆچەر و بەدوو بوون کولتووریان نەبووە. لە وڵاتێکی هەژار و نەدار و بیابانەوە هاتوون. وڵاتانی پڕ پیت و بەرەکەت و خێر و بێر و کولتوور و شارستانی پێشکەوتوویان داگیر کردووە، فێری ژیانێکی تر بوون، بۆیە ئبن خەلدوون گوتەنی: ژیانی خۆش، پووڵ و پارەو سامان و ماڵی دنیا و پلەوپایە و ئیشوکاری بەڕێوەبردنی دەوڵەت وای لێ کردوون نە پرژێنە سەر کاروباری کولتوور و چالاکی هزری و زانست.

– زانایانی ئیسلام کە هیچیان عەرەب نەبوون (بەدەگمەن نەبێ) لە ڕەوشێکدا ژیاون، کولتوور و ئایین و شارستانییەکی گەشەکردوو و پەرەسەندوویان هەبووە، کەسانێک بوون بە سەرۆک و ئاغایان تا دوێنێ پێخاوس و نەزان و رووت ڕەجاڵ (گورسنە، توشنە دربیابان مەلەخ میخورەن)، جۆرە ڕەوشێک کە لەلایان بوو بە هاندەرێکی دەروونی سیکۆلۆژی، پاڵی پێوە ناون بێن بە ڕابەر و مامۆستای کاروباری ئەو ئایینە کە عەرەب بۆی هێناون. بەو هەنگاوە ئەو زانا موسڵمانانە کە عەرەب نەبوون، دوو نیشانیان پێکاوە:

– ئەوان ڕاستە بە زمان و نەتەوە عەرەب نین، قورئان و حەدیسیش بە عەرەبین، بە کردەوە دەیانخستووە کە ئەگەر لە کاروباری ئایینەکەشدا لە عەرەب چالاکتر و کاراو زیرەکتر نەبن، ئەوە بە هیچ جۆرێک کەمتر نین.

– لەلایەکی ترەوە بالۆرەی ڕەزاگرانی (مەوالی)یان پووچەڵ کردۆتەوە بەوەی کە دەبێ یەکسان وەک عەرەب بەیەک چاو تەماشا بکرێن.

بنەما بنەڕەتییەکانی موعتەزیلە

بەهۆی ئەو هەلومەرجەی گرووپی موعتەزیلە تێیدا ژیاوە، بەدەگمەن سەرچاوەیەکی کۆن دەست دەکەوێ کە بەرێکوپێکی و سیستمیانە جیهانبینی ئەو ڕێبازەی تۆمار کردبێ. سەرچاوەکان بەگشتی چەند ڕستە، یان چەند پەرەگرافێکیان لە بارەیەوە نووسیوە، تەنانەت لەبەرهەمەکانی خۆشیاندا ئەو کەموکورییە بەرچاو دەکەوێ. پشت ئەستوور بەو سەرچاوانەو ئەوانەی نوێ کە لەسەر موعتەزیلە نووسراون، هەوڵ دەدەین بەپێی توانایی سوود لە هەردوو جۆرە سەرچاوەکان وەربگرین و وێنەیەکی ڕێکوپێک دەربارەی جیهانبینیەکەیان بکێشین. خەیات کە خۆی ڕابەرێکی موعتەزیلەیە لە کاتی ڕەخنەکردنی ئیبن ڕێوەندیدا گوتوویەتی:

«کەسێک شایستەی ئەوەیە ناوی موعتەزیلی لێ بنرێت ئەگەر باوەڕی بەو پێنج بنەمایە هەبێ:

یەکەم: یەکڕەنگی (التوحید).

دووەم: داد (العدل).

سێیەم: بەڵێن و سزا (الوعد والوعید).

چوارەم: خانەیەک لەنێوان دوو خانەدا (منزلة بین منزلتین).

پێنجەم: چاکەکاری و دووریی لە بەدکاری(١٠) (الأمر بالمعروف والنهي عن المنکر).

ئەگەر هەر کەسێک باوەڕی بەو پێنج بنەمایە هەبێ و داکۆکییان لێ بکات و لەسەریان بەجواب بێت، دەچێتە

ڕیزی ڕێباز و گرووپی موعتەزیلە. چۆن موعتەزیلە ئەو بنەما بنەڕەتییانەی ڕوون کردۆتەوە؟!

یەکەم: یەکڕەنگی:

موعتەزیلە چەمکی عەرەبی (ئەل تەوحید) یان بەکارهێناوە کە واتای ئەوە دەگەیەنێ شتێک بە ژمارە یەک بێت! بەڵام دەلالەتەکەی لێرەدا بۆ یەکڕەنگی ڕەب بەکارهاتووە کە تاکوتەرایە، شەریک و هاوبەشی نییە، کەس و هیچ شتێک لە وێنەی ئەو نییە. نە لە دایک دەبێ، کەسیشی لێ نابێ (منداڵی نابێ)، هیچ جۆرە تایبەتمەندی و خەسڵەتی ئەوانەی نییە کە دایهێناون (خەڵقی کردوون). نە لەشەو نە وێنە و نە گۆشت و نە خوێنی هەیە، نە گەوهەرە و نە ڕووکەش نە ڕەنگی هەیە، نە گەرمە و نە ساردە، درێژی و پانی و قووڵایی نییە، نابزوێ و ناجووڵێتەوە، ئەندام و پارچەی نییە ساکاری تەواوەتییە نە لای ڕاستی هەیە نە چەپ، نە باکووری هەیە نە باشوور، نە لەسەری هەیە و نە لەژێریدا، کات و شوێن نایگرنەوە، هەر هەبووە و هەرە کۆنە و هەردەبێ و هەر دەمێنێ و لەناو ناچێ، بێ سنوور و لە ڕادە بەدەرە هیچ هەست و دید و چاوێک توانای بینینی ئەوی نییە، بەڵام ئەو هەموو شتێک بەدی دەکات، ئەو لە هەموو ئەوە جیاوازترە کە بەبیروهۆش و ئەندێشەی مرۆڤدا بێت، بەتوانا و بەهێز و دەسەڵاتە زانا و زیندووە، سەرگەرمی سوود و قازانج نییە، زیان و ئێش و ئازاری پێ ناگات. گۆڕانی جۆری دڵخۆش بوون و غەمباری بەسەریدا نایەت. هەر خۆی کۆنە(١١)، هەموو شتێک، هەرچی هەیە و نییە، نوێنە و ئەو دای هێناون.

ئەگەر مرۆڤ سەرنجی ئەو تێکستە بدات کە سەرچاوە کۆنەکان تۆماریان کردووە، بۆی دەردەکەوێ کە ڕاستە زمانەکەی تاڕادەیەک ئایینییە، بەڵام بەلای لۆژیک و زانستی کەلامیشدا هاتووە و هەنگاوی ناوە. ئەو بۆچوونە بەوە پشت ڕاست دەبێتەوە کە نووسەرەکەی ئەوەی لە توانایدا بووە هەرچی خەسڵەت و سیفەت هەیە کە بەبیری مرۆڤدا بێت و گومانی لێکچواندنی لێ بکرێت، نا کراون و لەخودی خوا بە دوور گیراون. کەواتە کامانەن ئەو خەسڵەت و سیفەتانەی خوا هەیەتی و بکرێ، بە ئارێ ناوببرێن و قسەیان لێوە بکرێت؟ ئایا ئەو خەسڵەتانە بەشێک پێکدەهێنن لە خودی خوا خۆی، یان جیاوازن لێوەی؟ ئەگەر مرۆڤ باسی یەکڕەنگی ڕەب، خوا بکات خەسڵەت هەبوونی شەریک نا دەکات و بە دووری دەگرێ، ئەگەر خەسڵەتی کۆن و هەرە کۆنی و هەتا هەتایی (ئەزەلی و ئەبەدی) بدرێتەپاڵ، ئەوە سروشتی نوێی و ڕووداو و پەیدابوونی لێ دەستێندرێتەوە، بەڵام ئەگەر بگوترێ خوا توانا و دەسەڵاتی ڕەهای هەیە، ژیان و زانایە چی دەگەیەنێ، دەکرێ هەرسێک خەسڵەتەکە لە مرۆڤیشدا وێنا بکرێن و بەرانبەر بەبێ دەسەڵاتی و لاوازی و مردن و نەزانین دابنرێن؟ چۆن موعتەزیلە ئەو لایەنە لێکدەدەنەوە؟.

کێشەکە وا بە ئاسانی یەکلایی ناکرێتەوە، چونکە جارێکی دیکە چەند پرسیارێکی تر دەورووژێنێ:

ئایا ئەو خەسڵەتانە خودی (زاتی) خوا پێکدەهێنن، یان بەشێکن لە بوونەکەی؟ لەو کاتەدا دەبێ خەسڵەتەکانیش وەک خوا خۆی کۆن بن لێرەدا کۆنەکان لە یەکێک پتر دەبن، ئەمەش جارێکی تر لەگەڵ یەکڕەنگی خوادا ناگونجێت. کەوابوو موعتەزیلە گوتەنی خوا بۆ خۆی بەتوانست و (قادیرە)، خۆی بۆ خۆی ژیانە و زیندووییە و هەتا هەتاییە و نەمرە و بەخودی (زاتی) خۆی زانایە ئەو سێ خەسڵەتە لە خودی خوا جیانین، بەڵکو بەشێکی جیانەبووەوەن لە خودی خوا خۆی(١٢)، چونکە ئەگەر مرۆڤ ساغی بکاتەوە کە ئەو خەسڵەتانە کۆنن، جۆرە هاوبەشێک بۆ خوا گریانە دەکات ئەو گریمانەیە لەگەڵ باوەڕی یەکڕەنگیدا ناگونجێ و نایەتەوە. کە مرۆڤ بڵێ ئەو شتە، یان ئەو خەسڵەتە کۆنە، مەبەست لەوەیە کە سەرەتای پەیدابوونی نییە، هەر هەبووە. ئەگەر خەسڵەت لەگەڵ خودا یەک بێ، یەکڕەنگی دووپات دەکرێتەوە. ئەگەر موعتەزیلە هەرسێک خەسڵەتی توانایی، زانین، زیندوویی ژیان دەکەن بە پێکهاتەی خودی خوا، مەبەست لەوەیە کە ساکاری خودا بپارێزن، بڵێن خوا بەتوانایە خۆی نەک بەهۆی هێزەوە خوا خۆی بۆ خۆی زانایە نەک بەهۆی زانینەوە ئەو خەسڵەتەی پێ براببێ. خۆی بۆ خۆی زیندووە و ژیان ئەو خەسڵەتەی پێ نەبەخشیوە.

ئەو بۆچوونەی موعتەزیلە ئەگەر نیاز و ئەجێندای ئایینی هەبووبێ و ویستبیان یەکڕەنگی خوا ساغ بکەنەوە لە هەمان کاتدا ئەو کارەیان بە چالاکییەکی فەلسەفە و لۆژیک دادەنرێ، چونکە بابەتەکەیان پتر بەرەو پەتی کردن (ئەبستراکت) بردووە و پەنایان بردۆتە بەر چەندین

چەمک «خود، رووکەش، گەوهەر، کات، جێگا، ڕەوش» کە تێکڕا بابەتی فەلسەفە و زانستی کەلامیان لێ پێکدێت، ئینجا واتاو مەدلوولی کەرەسەیی و ماددەیی وشەکانیان لە واتای ڕاستەوخۆی زمانەوە بەرەو واتاو دەلالەتی سیمبۆلی بردووە(١٣) کاتێک ئەو وشانەی لە قورئاندا هاتوون بە جۆرێکی تایبەتی لێکیان داونەتەوە و شرۆڤەیان کردوون، بۆ نموونە کە لە قورئاندا باسی دەستی خوا، کورسی عەرش، ڕووی خوا کراوە، ئەوان بە هێز و توانایی و عەرش مەبەست لە شکۆمەندی و بەرزییە و (ڕوو لە چاو) خواستی بێ سنوور و بەهرە دەگەیەنێ، بەو پێیە موعتەزیلە بە لایەنگرانی یەکڕەنگی دادەنرێن، چونکە خەسڵەتەکانیان لە خودی خوا جیا نەکردۆتەوە.

دووەم: داد

مەبەستی ئەو ڕێبازە ئەوەیە کە خوا دادپەروەرە هیچ کاتێک بەدکاری لێ ناکەوێتەوە و لە خودی پاکی ئەو بەدوورە. بەوپەڕی دادپەروەریی بەپێی چاکەکاری و بەدکاری مرۆڤ پاداشت دەکات، یان سزا دەدات ئەو چەمکە کە بنەمای دووەمی ئەو ڕێبازەیە لەگەڵ چەمکی یەکەمدا کراوە بە ناوونیشان و ناوی موعتەزیلە، لە زۆر سەرچاوەشدا و خۆشیان بەلایەنگرانی یەکڕەنگی و داد ناودەبەن کە بە عەرەبی (ئەهلی عەدل و تەوحید)یان پێدەگوترێ. بەلایانەوە خوا دادپەروەرە و سەرچاوەی دادە. داد ئەوە دەگەیەنێ کە هەموو شتێک لەجێگای شیاوی خۆی دابنرێت. خوا لە کرداریدا دادپەروەرە، چونکە بەپێی خواستی خۆی فرمان دەدات و ئەوە دەکات کە خۆی دەیەوێ و دەیخوازێ و بەو جۆرە بڕیار دەدات کە ڕاستودروست و بەرژەوەندی و سوود و قازانج پێویست بکات. هیچ کاتێک و بەهیچ شێوەیەک چاوەڕێی بێ دادی لە بڕیار و فرماندا زوڵم لە کرداریدا چاوەڕێ ناکرێت، بەو پێیە بەلای موعتەزیلەوە داد ئەو داناییەیە کە ژێر پێویستی دەکات.

ئەو پرسیارەی لێرە دەکرێت، ئەو پێناسەیەی دادی ڕەببانی چۆن پێوەندی نێوان کاری خواو کاری مرۆڤ دیار و دەستنیشان دەکات؟ چۆن بوونی بەدکاری (شەڕ-نەهامەتی) لەگەڵ دادی ڕەببانی دێتەوە و پاساو دەدرێ؟ ئایا مرۆڤ لە کرداری ژیانی ڕۆژانەیدا ئازادە، یان هەموو شتێک لە چارەی نووسراوە؟ وەڵامی ئەو پرسیارە لەگەڵ دادپەروەریدا چۆن دێتەوە و پاساو دەدرێ؟ ئەو پرسیارانە بە هەر لایەکدا وەڵام بدرێنەوە، گرێیەکە پتر ئاڵۆز دەکات و ئەنجامێک دەستگیر نابێ ئەگەر دوودڵی لەدڵدا نەمێنێ. هیچ موعتەزیلەیەک گومانی لەوە نەکردووە کە بەدکاری لە خودی خواوە دوورە و بەدەرە، کەوابوو چۆن پاداشت و سزای مرۆڤ لێکدەدرێنەوە؟ چۆن مرۆڤ لەسەر کارێک خەڵات دەکرێ، یان سزا دەدرێ، کە بەخواستی خۆی نەیکردبێ و لە چارەی نووسرابێ؟ ئەگەر مرۆڤ لە ڕوانگەی فەلسەفەوە سەرنجی ئەو دوو چەمکە بدات: یەکڕەنگی و دادی ڕەببانی کە کراون بەدوو بنەمای بنەڕەتی ڕێبازی موعتەزیلە و لەلایەن هەموو موسڵمانێکی ئیماندار پەسندن، بۆی دەردەکەوێ کە ئەو ڕێبازە دوو لقی ئونتۆلۆژی و بابەتی ئاکاری لە تەنیشت یەکتری داناوە و ویستوویەتی لەلایەکەوە لەژێر ناوی یەکڕەنگیدا خود (زاتی) خوا لە هەموو گومانێک کە هاوبەشی بۆ پەیدا بکات بە دوور بگرێ، ئینجا کاری خوای بە جۆرێک داناوە کە هەموو مەرجەکانی ئاکاری تێدایە(١٥). بەو بڕیارە وادانراوە کە خودی خوا خودێکی ڕەهایە، بێ سنوور و لەکات و جێگا بەدەرە هیچ جۆرە خەسڵەتێکی مرۆڤی داهێنراوی نییە. لەلایەکەی ترەوە بە چەمکی داد هەموو ئەگەرێکی بەدکاری و زۆر و جەور و زوڵم و ناحەزی و ناشیرینی لە خودی خوا دوور خراوەتەوە. ئەوی خوا بیکات و بڕیاری بدات، ئەوپەڕی باش و چاکەکارییە، چونکە خوا ئەوپەڕی دادپەروەرە. دادپەروەریی خۆی بنەماو بنەڕەتی چاکەکارییە، چونکە ڕاستەوخۆ پێوەندی بە کەسانی ترەوە هەیە کە ئەنجامی کاری دادەکە دەیانگرێتەوە و پێوەندی نێوان خواو بەندەکانی کە دای هێناون بە جوانترین شێوە و شێواز بەرجەستە دەکات. لەلایەکی ترەوە، داد پێوەندی مرۆڤ بە مرۆڤەوە دیاری دەکات و ئەرکی سەرشانی کەسەکان لە چوارچێوەی قەدەر و چارەنووس و خواستی ئازاددا ڕەنگ دەڕێژێ. هەر لەو پێوەندییەوە کە موعتەزیلە قسەیان لێ کردووە، تیورییە سیاسییەکەیان بەدەردەکەوێ. ئایا چ کەس مافی هەیە ببێ بە ئیمام (سەرۆک)، مەرجە ئەو کەسە تەنیا هەر عەرەب و قورەیشی بێ، یان دەگونجێ مرۆڤی ئاسایی ئەگەر لە نەتەوەیەکی تر بێت بۆ سەرۆکایەتی ئوممەت کاندید بکرێت؟ ئەگەر سەرۆک

هەڵبژێردرا دوای ماوەیەک دەرکەوت کە شایستەی ئەو کورسییە نییە، زۆرداره دەست لە بێ دادی ناپارێزێ و خزمەتی گەل و وڵات ناکات هەڵوێست لە بەرانبەریدا بە باوەڕی موعتەزیلە دەبێ چۆن بێ؟ بۆ دەربڕینی ئەو هەڵوێستە جا ناڕەزایی دەربڕین، یان پەسندکردن و بێ دەنگی بێ، پێویستە خەڵک چ ڕێگایەک بگرنەبەر و چ شێوازێکی کارکردن لەو ڕەوشەدا پەسند و شیاوە؟

ئایا موعتەزیلە بۆ جێبەجێ کردنی جیهاندید و بیروبۆچوونەکانی هەوڵی داوە بێتە سەر کار و دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت بەدەست بهێنێ؟

بەلای ئەو ڕێبازەوە ئەگەر ژمارەی ناڕازییان بەپێی پێویست بوو، دەبێ ڕاپەڕن سەرۆکە زاڵمەکە لابەرن و ئیمامێکی دادپەروەر لە جێگایدا دابنێن، بەڵام چ کەس ئیمامی دادپەروەرە؟ ئەو خەسڵەتانە چین کە دەبێ تێیدا بن بۆ ئەوەی دادپەروەر و شایستەی ئەو کورسی و پلەیە بێت؟

ئەو کەسەی دەبێ بەسەرۆک (ئیمام) دەبێ هەردوو دەسەڵاتی سیاسی (دنیایی) و دەسەڵاتی ئایینی لەودا ئاوێتەی یەکتر بێن و کاتێکیش دادپەروەر (عادیل) دەبێ کە لە هەردوو بابەتی یەکڕەنگی و داد دا پرس بە کۆمەڵانی خەڵک (ئوممەت) بکات و بە قسە و کردەوە پابەندی هەردووک بنەماکە بێ(١٦). ئەو هەڵوێستەی موعتەزیلە بە ڕوون و ئاشکرایی پێوەندی نێوان دادی خوایی ئاسمانی و مرۆڤی (ئیمام)ی سەرزەوی دنیایی دیار و دەستنیشان بکات و لەلای دووەمیان بە تایبەتی، لەلای مرۆڤی ئاسایی بەگشتی ئازادی خواست و سیاسی ژیانی ڕۆژانە گرێمانە دەکات. لەسەردەمی خۆیدا هەنگاوێکی بەرەو پێشچوون بووە ئەو گرووپە ناویەتی. بەرەو پێشچوونێک لە ژیانی ڕۆژانەدا کە دادی ڕەبانی ئاسمانی ئەبستراکت، پەتی و میتافیزیکی کردووە بە چەمکێکی ڕاستەقینە (ریالیستی) هەست پێ کراو و بینراو بیستراو لە پێوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ژیانی ڕۆژانەی خەڵکدا، بۆیە دەکرێ موعتەزیلە بە هەڵگری مەشخەڵی ئازادی ژێر دابنرێت. ئەم هەنگاوە میتافیزیک (لاهووت) و تیوری زانین و سیاسەتی پراکتیکی دەخاتە نێو سێ خانەی بەرانبەر بەیەکتری. ئەگەر ژێر پشتی پێ ببەسترێ و ئازادبێ دەرگای شت زانین و گەیشتنە ڕاستی بەبێ پەک کەوتن لەسەر سەرچاوەیەکی ئاسمانی (سرووش) شیاوەکی و گونجاو دەبێ، هەر مرۆڤیش خۆی بەبێ دەست تێوەردانی هێزێکی ئاسمانی، بە خواستی ئازادی خۆی جۆری ژیان و پێوەندییە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی کۆمەڵگاکە و جۆری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دیار و دەستنیشان دەکات و کەسی شیاو بۆ ئەرکی پاراستنی سەر و سامان و ماڵیان هەڵدەبژێرن. موعتەزیلە لەسەردەمی خۆیاندا مرۆڤی هەڵکەوتە و مۆدێرن بوون، بەپێی هەلومەرجی سەردەم هەستیان بە ئەرکی سەرشانیان کردووە، زانیویانە پێداویستییەکانی پرۆسەی ئازادی و ڕەوتی نەسرەوتی مێژوو چییە!

سێیەم: بەڵێن و سزا:

مەبەست لە هەردوو وشە و چەمکی «وەعد و وەعیدە» کە سێیەمین بنەمای ڕێبازی موعتەزیلەیە. بەپێی ئەو بنەمایە خوا دادپەروەرە ڕاستە بە بەزەییە، بەڵام بەڵێن و سزاشی هەیە. ئەوانەی چاکەکار و لە ڕێگای ئایین لانادەن و پەیڕەوی بنەماکانی دەکەن و لەخوا دەترسن، خوا بەڵێنی بەخشین و پاداشتیان لەو دنیای تردا پێدەدا. بەپێچەوانەوە ئەوانەی سەرکێش و گومڕاو خراپە دەکەن و بەدکارن، سزا دەدرێن ئەو پرسیارەی لێرەدا بە بیرو مێشکدا دێت: ئەو بنەمایە بنەڕەتێکی ڕوون و ئاشکرای ئایینی ئیسلامە، موعتەزیلە کە ئەو بنەمایەی هەڵبژاردووە، ویستوویەتی چی بەخەڵک بڵێت و چۆن ئەو بابەتەی لێکداوەتەوە و شرۆڤە کردووە و پاساوی بۆ هێناوەتەوە؟ تا چەند لەوەدا سەرکەوتوو بووە کە لەگەڵ بنەماکانی جیهاندیدە ژیرەکییەکەی و خواستی ئازادی مرۆڤدا بیگونجێنێ و بێتەوە؟!

لە ئایینی ئیسلامدا، کە موعتەزیلە ویستوویەتی بەژیر بنەماکانی لێک بداتەوە و شرۆڤەیان بکات و ئەوەندەی بشکرێ پاساویان بۆ بهێنێتەوە، بەڵێن ئەوەیە کە خوا فرمانی کردنی داوە و سزاش بۆ ئەوەیە کە فرمانی نەکردنی داوە. ئەوی پەیڕەوی فرمایشتەکان بکات ڕزگاری دەبێ و پاداشتی پێدەدرێ و ئەوی سەرپێچی بکات و ئەوە بکات کە خوا پێی ناخۆشە و فرمانی ناکردنی داوە و لە ڕێگا لابدات و گوێڕایەڵی بنەماکانی ئایین نەبێ کە بە پیرۆز دانراون، لەناودەچێ و دنیا و قیامەتی لەدەست دەردەچێ، وەک کورد گوتەنی لە

هەردوو جەژنەکە دەبێ و شایستەی سزادان دەبێ.

ئەو بابەتە، گوێڕایەڵی کردنی فرمانەکانی خوا و دوورکەوتنەوە لەوەی نابێ بکرێت، دەچێتە خانەی بابەتی ئاکارەوە. موعتەزیلە لەوە ئاگادار بوون، بۆیە گریمانەی ئازادی و خواستی ئازاد و ئۆباڵ کێشانی مرۆڤی تاکیان کردووە. کاتێک کارێک، کردارێک دەبێتە بابەتی ئاکار و پاساوی چوونە ژێرباری ئۆباڵ کێشانەکەی، دەکرێ لە بکەرەکە بە خواستی خۆی و بە ئازادی کردبێتی، بۆیە ئاساییە ئەو ڕێبازە ژیرەکییە پێی لەسەر پێداویستی ئەو بنەمایەی پاداشت و سزا داگرتبێ. ئەو جیهاندیدەی موعتەزیلە ڕاستە بەپێی سەردەمی خۆی پێشکەوتنخواز بووە، بەڵام لەلایەن تاقمی (ئەهلی سوننە و جەماعە) ڕکەبەری کراوە، چونکە هیچی بۆ خواستی خوا نەهێشتۆتەوە(١٨)

چوارەم: خانەیەک لەنێوان دووخانەدا:

بنەمایەکە لەو بنەمایانەی موعتەزیلە لە گرووپە ئیسلامییەکانی دیکە هەڵداوێرێ و جیای دەکاتەوە.

جەنگی سیاسی، تیرەگەری و خێڵەکی و هەندێک جار لەسەر کورسی و ماڵی دنیا لەنێوان سەرکردەکانی موسڵمانەکان، کوژرانی خەلیفەی سێیەم (عوسمان) و جەنگی خوێناوی نێوان خەلیفەی چوارەم (عەلی) و معاویە، ئەو پرسیارەی ورووژاندووە چ کەس هەڵەو خەتابار و گوناهکارە، ئایا ئەو گوناهبارەی هۆکاری شەڕی نێوان سەحابەکان و براکوژی بووە گومڕایە، یان ئیماندارە؟ هەندێک لایەن بە گومڕا (کافر)یان داناوە و گرووپی تر بە ئیماندار و حەسەنی بەسری بە مونافیق (دوو ڕوو)، واسڵی کوڕی عەتا بە فاسیقی داناوە. کاتێک پرسراوە، ئەو گوناهبارە چی بەسەر دێ و سزاکەی چی دەبێ؟ خارجییەکان وتوویانە هەتا هەتایە لە دۆزەخدا دەسووتێ، بەڵام موعتەزیلە وتوویانە ئەو گوناهبارە ڕاستە گوناهی گەورەی کردووە، بەڵام ئیمانی لەدەست نەداوە، بۆیە نە دەچێتە دۆزەخ و نە دەچێتە بەهەشت، بەڵکو لەنێوان ئەو دوو ماڵەدا دەبێ لێرەوە چەمکی (مەنزیلە بەینە ئەل مەنزیلەتین) کەوتۆتەوە و بووە بە بنەمای چوارەمی موعتەزیلە و هەر بەو چەمکە لە گرووپەکانی تر جیا کراونەتەوە.

ئەوی لێرەدا سەرنج ڕادەکێشێ، لە قورئاندا هاتووە و بووە بە بنەمایەکی بنەڕەتی ئیسلام کە دوو ڕەنگییەک لەنێو موسڵمانان و چارەنووسیاندا هەیە، ئیماندار و بێ ئیمان ئینجا چوونە بەهەشت، یان چوونە ناو ئاگری دۆزەخەوە، ئەی چۆن موعتەزیلە ئەو سنوورەیان بەزاندووە و قسەیان لە خانەی سێیەمی نێوان ئەو دوو خانەیە کردووە؟ موعتەزیلە، بە تایبەتی واسڵ، هەوڵی داوە بەو جۆرە وەڵامی پرسیارەکە بداتەوە کە پێناسەی ئیمان و بڕواو گومڕا و ئیماندار بکات: باوەڕ (ئیمان) تایبەتمەندی و چەند خەسڵەتێکی چاکەخوازە (خێر) ئەگەر لە مرۆڤێکدا هەبوون ئەو کەسە بە ئیماندار ناودەبرێ. ئەو ناوونیشان و ناو و شایستەی ستایش کردنە. فاسق ئەو کەسەیە ئەو خەسڵەتە چاکانەی تێدا نییە و خۆشی ناوی ستایش کردن نییە و بە ئیماندار دانانرێ، بەڵام ئەو کەسە فاسیقە بە تەواوەتی و ڕەها گومڕا (کافر) نییە، چونکە توانایی شایەتمان (شەهادە) و کاری چاکەکاری تێدایە، ناکرێ نکوڵی لێ بکرێ، بەڵام ئەگەر مردو تۆبەی نەکرد جێگای دۆزەخە. ئەو کەسە لەنێوان بەهەشت و دۆزەخدا دەبێ(١٩).

ئەگەر مەبەستی موعتەزیلە لە تۆبە کردن، پەشیمان بوونەوە و داناننان و پێ لێنان بێ بە هەڵەو ئامادەبوون بێ بۆ لێ خۆش بوون، خۆی لەخۆیدا بۆچوونێکی پەسندە، بەڵام خەڵک ترساندن بە شتێک کە تاوەکو ئێستا بوونی نییە و پێویستیش ناکات هەبێ، چونکە دنیا کۆتایی نەهاتووە (خراپ) نەبووە، بۆیە ئەو جێگایە نییە و بوونی پاساو نادرێتەوە!

گریمانەکردنی خانەی سێیەم لەنێوان بەهەشت و دۆزەخ و دانانی کەسێک کە گوناهی گەورە (کوشتن- قەتڵ)ی کردبێ بە ئیماندار و لەخانەی گومڕا و کافردا ببرێتە دەرەوە، پێشکەوتنێکی شایستەی بە هەند زانینە.

ئەو بۆچوونەی موعتەزیلە ئومێدبەخشە بەو کەسانەی بە جۆرێک لە جۆرەکان و بەهۆی هەر هۆکارێکەوە بووبێ دووچاری دەستی بەدکاری بوون کە دەرفەت لەبەردەمیان ماوە و دنیا خراپ نەبووە! هەروەها پتر پشت ڕاست کردنەوەی ڕۆڵی ژیرە لە ژیانی مرۆڤدا بەوەی کە ژیری مرۆڤ، شان بەشان سرووش، لە تواناییدا هەیە بەتوانایی خودی خۆی و بەبێ یارمەتی دەرەکی چاکەکاری لەبەدکاری جیا بکاتەوە. لەو توانایی بڕیارەیدا پابەندی دەسەڵات و کاریگەری هیچ هێزێک نییە. سەرەڕای ئەمە

موعتەزیلە ڕۆڵی مرۆڤی لە داڕشتنی ڕەنگی چارەنووسی مرۆڤ دووپات کردۆتەوە، ئەو دووپاتکردنەوەیەی ڕۆڵی مرۆڤ لەلایەکەوە کاڵ کردنەوەی سروشتی ئاسمانی- ترانسندێنتالی ئایینە و پتر بە دنیای مرۆڤ کردنیەتی بەجۆرێک، بەپێی هەلومەرج و ڕەوشی ئەو سەردەمە، کە لەگەڵ ژیانی مرۆڤ ئەوەندی بکرێ، بێتەوە و نامۆ نەبێ، لەلایەکی دیکەوە بە پیرۆز ڕاگرتنی ڕوون و ڕەوانی ئازادی و ژیرەکی مرۆڤە! ئەوە لە خۆیدا دەکرێ بە شۆڕشی موعتەزیلە لەسەردەمی خۆیدا دابنرێ و تۆمار بکرێت. لەو خاڵەدا ململانێی نێوان موعتەزیلە و سوننە سەلەفییەکان بە ئاشکرا سرنج ڕادەکێشێ. بە قسەی شەهرستانی بێت: ئەهلی سوننە بیستنیان خستۆتە سەر ژیرەوە، چونکە پەرستن و بەجێ هێنانی فەرز و ئەرکی ئایینی تەنیا هەر بە بیستن دەبێ، مرۆڤ چۆن گوێ بیست بووە وادەکات، بەڵام ژیر نە شت پێویست دەکات، نە بڕیاری پەسند کردن و نە بڕیاری بەناڕەوا و بەدکردن دەدات(٢٠) ئەو هەڵوێستەی ئەهلی سوننە کە خۆیان بە «ئەهلی سوننە و جەماعەت» ناودەبەن و دامەزرێنەری ڕەوتی سەلەفیەتن لە ئایینی ئیسلامدا، هەنگاوێکی گەڕانەوەیە بەرەو دواوە نراوە.

پێنجەم: چاکەکاری و دووریی لەبەدکاریی:

ئەو بنەمایە کە بە عەرەبی بە (ئەمر بیل مەعرووف و نەهی عەن مونکەر) زانراوە، بە تەواوەتی لەگەڵ ئایینەکەدا تەباو گونجاوە و دێتەوە! هەروەها بە بنەماکانی ئاکاریش پشت ئەستوورە! هاندانی کەسانی تر چاکە بکەن و خۆیان لە بەدکاری بەدوور بگرن، ڕێزلێنانی بەها شکۆمەندەکانی مرۆڤە! بەڵام چۆن و بۆچی ئەو ڕێبازەی زانستی کەلام پێی لەسەر ئەو خاڵەدا گرتووە و کردوویەتی بە بنەمایەک لە بنەماکانی؟ هەر چوار بنەمایەکەی تر بەلای باوەڕ و (عەقیدە) و تیوریدا دەچن، بەڵام ئەمەیان ئەگەرچی جۆرە فرمان و ئامۆژگارییەکی تێدایە، بەڵام بەلای کار و کردە و پراکتیکدا هەنگاو دەنێ. مرۆڤی ئیماندار دەبێ بە کردەوە هانی خەڵک بدات چاکەکاربن، داکۆکی لە ئایین و باوەڕ و عەقیدەیان بکەن و بەربەست و ڕێگری بەدکاری بێت! ئایا تا چەند موعتەزیلە بەو بنەمایە ویستوویە حەدیسەکە بەرجەستە بکات کە دەڵێ «هەر یەکێک لە ئێوە ئەگەر بەدکارییەکی دی، با بیگۆڕێ...» ؟ من ئەو وەڵامە بەدوور نازانم، بەڵام ئەنجامێکی لێدەکەوێتەوە: تێکەڵ کردنی ئایین و ئاکار و سیاسەتە!

موعتەزیلە مرۆڤی سەردەمی خۆی لە کۆمەڵگادا، ئەگەرچی دووچاری دەستی ڕژێمی زەبر بەدەستی سەرتاپاگیری تۆتالیتاری بووە، دەخاتە بەردەم ماف و ئەرکی سەرشانی و ئۆباڵی ئەستۆی. چی پێویستە بکات، ئەمەش بێجگە لەوەی هانی پێگەیاندنی مرۆڤ بە ویژدان و هۆشیار دەدات، بە جۆرە ئاراستەیەکی هەست پێکراو بەرەو کۆمەڵگای مەدەنی دادەنرێ!

دوور نییە لێرەدا پرسیارێک لە شێوەی ڕەخنە و گازندە سەر ئاو بکەوێ، موعتەزیلە بەگشتی باسی بابەتەکەیان کردووە، بگرە لە هەندێ لایەن و ڕەهەندیدا ئاڵۆز و تەمومژاوییە. هیچ جۆرە پێوەرێک بەدی ناکرێ بۆ ئەوەی پشتی پێ ببەسترێ چ کەس ئەو مەرجانەی تێدایە ببێ بە دەم ڕاست و فرمانی چاکەکاری و دوورکەوتنەوە لە بەدکاری بدات؟

بە چ پێودانگێک چاکەکاری لەبەدکاری جیا دەکرێتەوە؟ پێودانگی شەرع و عەقیدە، یان سوود و قازانج؟

هەندێک جار مرۆڤ بەنیاز و مەبەستی باش (نیەت) کارێک دەکات، یان فرمانی کردنی چاکەکاری دەدات، کەچی ئەنجامێکی بەد و نالەباری لێدەکەوێتەوە، لەو هەلومەرجەدا فرمانەکە، کارەکە، چاکەکاری دەبێ، یان بەدکاری؟ ئەو ڕێبازە وەڵامێکی ڕوون و ئاشکرای نییە.

ئەنجام

موعتەزیلە ڕێبازێکە لە ڕێبازە گرنگەکانی بابەتی زانستی کەلام. لە دوو قوتابخانەی بەسرەو بەغدا پێکهاتووە. ئەگەر ئەو دوو قوتابخانەیە لە هەندێک خاڵی بچووک و لاوەکیدا جیاوازی لەنێوانیاندا هەبووبێ، ئەوە لە چوارچێوە گشتییەکەدا کۆکن و پابەند بوون بە پەیڕەوکردنی هەر پێنج بنەمایەکە کە پوختەی ڕێبازەکەیان لێ پێکهاتووە!

دامەزرێنەر و ڕابەری ئەو گرووپە تاکە عەرەبێکیان تێدا نییە، زۆربەی هەرە زۆریان فارس بوون لە حوجرە و مزگەوت فێری زمانی عەرەبی بوون و خزمەتێکیان بە

کولتووری عەرەبی کردووە، هیچ عەرەبێک نەیتوانیوە ئەمە بکات و لە دەستی نەهاتووە بەو جۆرە زمان، کولتووری عەرەب گەشە پێ بکات و پەرەی پێ بدات!

لە سەردەمێکدا ژیاون، ئایینی ئیسلام بە قۆناغێکی ناسکدا تێپەڕیوە، لە عەقیدە و باوەڕ و ئایینەوە دەبوو ببێ بە دیاردەیەکی ڕاستەقینەی کۆمەڵایەتی و ئامرازێک بێت کێشە کردەکییەکانی ژیانی ڕۆژانەی خەڵک یەکلایی بکاتەوە و وەڵامی ئەو پرسیارانە بداتەوە کە لە ناخ و مێشکی خەڵکدا ورووژاون و دەروونیان نیگەران و هەراسان کردووە.

موعتەزیلە بزووتنەوەیەکی ئایینی هزری و سیاسی بووە بە تەواوەتی لەوە گەیشتووە کە گۆڕینی کۆمەڵگا و یەکلایی کردنەوەی کێشەکان لە ئایینەوە دەست پێ دەکات. ئەو دەست پێ کردنە دەکرێ دوو شێوازی هەبێ:

یەکەم: بە جۆرە توێژینەوەیەکی ئازاد (ئیجتیهاد) ویستوویانە وەڵامی هەندێک پرسیار بدەنەوە کە لە ئایینەکەدا تەمومژاوی وەڵام دراونەتەوە و هەندێک جار بە جۆرێک لێکدراونەوە و شرۆڤەکراون پتر ئایینەکە گۆشەگیر بکات و لە مرۆڤ و دنیا دووری بخاتەوە. موعتەزیلە لەم بوار و کایەیەدا بەپێی سەردەمی خۆی لەو هەنگاونانە جوامێرانەدا بەرەو پێش پشکی شێری بەرکەوتووە.

دووەم: ڕەخنەکردنی کاروباری بنەماکانی ئایینەکە کە بە عەرەبی بە (أمور الدین) ناسراوە. لەو دوو خاڵە گرنگەوە دەکرێ سێ خاڵی سرنج ڕاکێش بۆ موعتەزیلە تۆمار بکرێت:

١- بەرز ڕاگرتنی مرۆڤ دەرخستنی ڕۆڵی ژیر لە هەموو کاروباری ژیان و جیهان و بگرە لە ئایینیشدا، پێداگرتن لەسەر خواستی ئازاد و ئازادی مرۆڤ. ئەو جیهاندیدە لە وردەکارییەکانیدا لەگەڵ بنەما بنەڕەتییەکانی ئایینەکەدا نایەتەوە. ئازادی مرۆڤ و خواستی ئازاد، پێوەندی دەسەڵات و خواستی ڕەب (خوا) و مرۆڤ بەلای مرۆڤدا لاسەنگ دەکات و لە بڕیاردانی چارەنووسدا دەسەڵاتی خوا بە دوور دەگیرێ.

بە هەند دانانی ژیری مرۆڤ، لەوەوە هاتووە کە ئایینی (سرووش و کتێبی پیرۆز) بەسەرچاوەی هەموو زانین و باوەڕ و ئیمان دادەنێ. لێرەوە کێشەی ناسراو بە پێوەندی (عەقڵ- نەقڵ) کەوتۆتەوە! ئەگەر خوا مرۆڤی بەژیر بەرز ڕاگرتبێ، هەر بەهۆی ئەو ژیرەوە دەتوانێ چاکە لە بەدکاری جیا بکاتەوە و ڕێگای ڕاست بگرێتە بەر و بەڕاستی بگات، کەوابوو ڕۆڵی سرووش لەبەرانبەر ژیردا چی دەبێ؟ ئەو خاڵانەی موعتەزیلە قسەی لێ کردوون، هەنگاوێکی بوێرانە بووە بۆ بە دنیایی و مرۆڤی کردنی ئایین و گونجانی لەگەڵ ژیانی ڕۆژانەی خەڵک لە کۆمەڵگادا. هەر مرۆڤیش خۆی چارەنووسی خۆی دیار و دەستنیشان دەکات!

٢- کێشەی کۆن و نوێ و داهێنان (خەڵق). بەپێی بنەماکانی ئایین ئەگەر هێزێک، بوونەوەرێک کۆن بێ هۆکاری داهێنانی نییە و نابێ، هەر هەبووە و هەتا هەتایە هەر دەمێنێ. ئەو خەسڵەتە لە هەرسێکی ئایینەکەدا بێت (جوولەکە، مەسیحی، ئیسلام) بە خوا سپێردراوە. لەخوا بەولاوە هەرچی هەیە و نییە و بوونەوەرە، هەر لە بچووکترین شت تا گەورەترین و لە سروشتەوە تاوەکو مرۆڤ نوێن و داهێنراون، هۆکاری سەرەکی داهێنانیان خوایە.

موعتەزیلە لەو کایەیەدا توێژینەوەیەکی ئازادیان (ئیجتیهاد) کردووە بەوەی کەلامی خوا (قورئان) نوێیە و داهێنراوە. ئەو بڕیارە چی دەگەیەنێ؟

ئەگەرچی موعتەزیلە لەو بڕیارەیاندا پشتیان بە چەند ئایەتێک بەستووە کە بە ئاشکرا باسی ئەوە دەکەن هەموو شتێک نوێیە و داهێنراوە، بۆ نموونە لە سوورەتی (ئەنبیائدا) هاتووە:

«مایأتیهم من ذکر من ربهم محدث» (ئایەتی:٢)

ئەگەر لێرەدا وشەی (ذکر) کەلامی خوا بێ، دەبێ قورئان کۆن نەبێ و داهێنراوبێ وەک هەموو داهێنراوەکانی تر! بێجگە لەوەش گوتە، قسە (کەلام) بەشێکی پێکهێنەر و تەواوکاری بوون نییە، بەڵکو خەسڵەتێکی کار و کردەوەیە. ئەو بڕیارە کێشەیەکی ورووژاندووە هەویرەکەی ئاوێکی زۆر و زەبەندە دەکێشێ: ئەگەر قورئان نوێ و داهێنراوبێ، گریمانەی گۆڕان لە خواستی خوا دەکات، بۆ پێشتر، یان دواتر داینەهێناوە؟ ئەگەر کەلامی خوا، لەلایەکی دیکەوە، داهێنراوبێ، بۆ دەبێ بەچاوی شتە داهێنراوەکان تەماشا نەکرێ و هەمان شت نەیگرێتەوە؟!

٣- بابەتی سیاسی لە هزری موعتەزیلەدا بریتی بووە لە هەڵوێستیان بەرانبەر بە کێشەی سەرۆک (ئیمام) کە بە تیوری ئیمامەت ناسراوە.

ئەگەرچی هەندێک سەرچاوە ئەو تۆمەتە دەخەنە پارسەنگی هەندێک لە ڕابەرانی موعتەزیلە، بە تایبەتی حەسەنی بەسری کە لە بەرانبەر زۆر و جەوری دەسەڵاتدارانی بەنی ئومەییە بەگشتی و هی حەجاجی کوڕی ثەقەفی بە تایبەتی بێدەنگ بووە، بەڵام لە چوارچێوە گشتییەکەی جیهاندیدەکەیان دەکرێ بگوترێ هەڵوێست و دیدی تایبەتی خۆیانیان دەربارەی هەلومەرجی سیاسی سەردەمەکەیان هەبووە و پێیان لەسەر داگرتووە و داکۆکییان لێ کردووە.

بەلای موعتەزیلەوە سەرۆک (ئیمام) دەبێ لەلایەن خەڵکەوە (ئوممەتەوە) بەدەنگ پێدان (بەیعەت) هەڵبژێردرێ، چونکە خوا لە قورئاندا و پەیامبەری ئیسلام پێش مردنی هیچ کەسێکیان بۆ ئەو پلەوپایەیە دیار و دەستنیشان نەکردووە، بەڵکو باسی (شوورا) و هەڵبژاردن کراوە. ئەو کەسەی بۆ ئەو پلەیە کاندید دەکرێ و دەنگی پێدەدرێ، دەبێ، لە میللەتی ئیسلام بێ، ئیماندار و دادپەروەر بێ هیچ مەرج نییە عەرەب و قورەیشی بێ، یان سەربەخێڵ و تیرەیەکی ناوداربێ.

موعتەزیلە بزووتنەوەیەکی لاهووتی- هزری گرینگی سەردەمی خۆی بووە، لەگەڵ گەشەکردنی شارستانیەتی سەردەمی عەبباسی دەرکەوتوون و لەگەڵ لێژبوونەوەی گلۆڵەی ئەو شارستانیەتە، ئەوانیش دووچاری نەهامەتی و شکستی بوون و لەبەرچاو نەماون، بۆیە دەکرێ بگوترێ ئەو گرووپە دیاردەیەکی گرینگی سەردەمی خۆیان بوون و بەوپەڕی سەرکەوتووانەوە ئەو ئومێدەیان بەرجەستە کردووە کە لەهەلومەرجی نوێی ئایینەکە دەکرا. شکست هێنانیان و لێدان و کوشتن و دەربەدەرکردنیان لەو ڕەوشەدا بەرجەستە بووە، کە تاوەکو ئێستا ڕۆژهەڵاتی عەرەبی و ئیسلامی تێی کەوتوون و بەدەست ئەنجامەکانییەوە سەرگەردان و گرفتارن. موعتەزیلە سیمبۆلی گەشەکردن و پەرەسەندن و بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگای سەردەمی خۆیان بوون. چەکی کارکردنیان دیالۆگ و لۆژیک و پەنابردنە بەر ژیر بووە، دەقە پیرۆزەکان بەلایانەوە، بەتایبەتی لە کاروباری ژیانی ڕۆژانەدا بە پلەی دووەم هاتوون و هەندێک جار خستوویاننە لاوە.

سەرچاوە و پەراوێز:

١- إغناتس غولد تسيهر: العقيدة والشريعة في الاسلام. ت: محمد يوسف موسى. دارالجمل بيروت ٢٠٠٩، ص٢٤٨ فما بعد.

٢- احمد أمين: فجر الإسلام. القاهرة- ٢٠٠٨، ص٢٧٨ وفي اماكن أخرى.

- حسين مروة: النزعات المادية في الفلسفة العربية- الاسلامية. دارالفارابي. بيروت ٢٠٠٨، ج٢، ص٧٤ فيما بعد.

٣- دي بور: تاريخ الفلسفة في الاسلام. ت: دكتور محمد عبدالهادي أبو ريده. بيروت بدون تأريخ. ص٦٠ فما بعد.

٤- نصر حامد أبو زيد: الامام الشافعي. بيروت- لبنان ٢٠٠٧، ص٨٥ وفي اماكن اخرى.

٥- مونتجمري وات: القضاء والقدر. ت: د. عبدالرحمن عبدالله الشيخ الهيئة المصرية العامة للكتاب القاهرة- ١٩٩٨. ص١٢٦. وفي اماكن اخرى أيضا. ومقدمة المترجم أيضا في ص٢٢-٢٣.

٦- الشهرستاني: الملل والنحل. دارالكتب العلمية، بيروت ٢٠٠٧، ج١، ص٤٢ فما بعد.

٧- البغدادي: الفرق بين الفرق، دارالمعرفة- بيروت ٢٠٠٨، ص١١٣ وفي اماكن متعددة.

٨- حسين مروة: سەرچاوەی پێشوو. ج٢، ل١٧٨.

٩- إبن خلدون: المقدمة. دارالشرق العربي. بيروت ٢٠٠٤، ص٥٣٤.

١٠- الخياط: الانتصار والرد على إبن الراوندي الملحد، القاهرة بدون تأريخ. فقرة (٨٣) ص١٨٨، فما بعد.

١١- المسعودي: مروج الذهب ومعادن الجوهر. دارالمعرفة بيروت ٢٠٠٥، الجزء الثاني، الكتاب الثالث، ص٢١٢-٢١٣.

- الاشعري: مقالات الاسلاميين ج١، ص٢١٦ فما بعد.

١٢- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٤، ٤٥، ٤٦.

١٣- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧.

١٤- الدكتور احمد محمود صبحي: في علم الكلام. ج١، المعتزلة. دار النهضة العربية بيروت ١٩٨٥، ص١٤١ وفي اماكن مختلفة.

١٥- حسين مروة: سەرچاوەی پێشوو، ل٣١٢.

١٦- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧.

١٧- دكتور علي سامي النشار: نشأة الفكر الفلسفي في الاسلام. الجزء الاول- دارالسلام. القاهرة- ٢٠٠٨، ص٥٠١ وفي اماكن أخرى.

١٨- الشهرستاني: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٣.

١٩- الشهرستاني: سەرچاوەکە خۆی، ل٣٧.

٢٠- د. علي سامي النشار: سەرچاوەی پێشوو. ل٥٠٢.